

ПОРІВНЯЛЬНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.5;346.3

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v057.2025.11>

Богданова Валерія Володимирівна,

аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

ORCID: 0009-0002-1956-7632

ФОРС-МАЖОР ЯК ПІДСТАВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. У контексті сучасної глобальної нестабільності, обумовленої ескалацією збройних конфліктів, пандемічними загрозами, економічними турбуленціями та кліматичними трансформаціями, проблема кваліфікації та застосування форс-мажорних обставин набуває особливої теоретичної та практичної значущості. Розмаїття правових підходів, що сформувалися в правових системах іноземних держав, зумовлює неоднорідність у тлумаченні критеріїв непередбачуваності, невідворотності та непереборності таких обставин, а також у визначенні їх юридичних наслідків для виконання договірних зобов'язань. Ускладнення виникає передусім у сфері міжнародного приватного права, де сторони контракту нерідко походять із різних правових сімей з відмінними доктринальними та практичними підходами до форс-мажору. За таких умов відсутність уніфікованого розуміння форс-мажору породжує ризики правової невизначеності, суперечливого судового тлумачення та нерівномірного розподілу договірних ризиків. Отже, виникає об'єктивна потреба у системному науковому дослідженні ключових аспектів тлумачення та застосування форс-мажорних положень у правових системах іноземних держав з метою виявлення спільних рис, ідентифікації концептуальних розбіжностей з українським законодавством з метою обґрунтування перспектив гармонізації правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями тлумачення форс-мажорних обставин у контексті міжнародних правових актів активно займалися низка провідних науковців і практиків, зокрема К. Кесседжян, А. Венеціано, Г.Б. Прадо,

Дж. Перілло, Дж. Бакхаус та інші. Зокрема, Кетрін Касседжян у своїх працях аналізує застосування положень про форс-мажор у рамках Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), акцентуючи увагу на судовій практиці та еволюції підходів до тлумачення статті 79. Габрієла Б. Прадо розкриває гнучкість Принципів УНІДРУА у тлумаченні перешкод до виконання зобов'язань. Джозеф М. Перілло, один із провідних американських дослідників контрактного права, у своїх роботах аналізує співвідношення між форс-мажором, доктриною frustration та положеннями CISG, пропонуючи глибокий аналіз судової практики США.

Постановка завдання. З огляду на відсутність уніфікованого підходу до тлумачення форс-мажорних обставин у правових системах різних держав, виникає необхідність у комплексному аналізі нормативних підходів до визначення сутності форс-мажору, його ознак, правових наслідків та меж застосування. Особливу роль відіграє аналіз положень міжнародних актів, зокрема Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) та Принципів УНІДРУА, їх порівняння з українськими нормами задля подальшого запозичення позитивного досвіду іноземних держав у цій царині та гармонізації українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. На увагу заслуговують положення Конвенції Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods ("CISG")) в аспекті тлумачення форс-мажор-

Відповідно до статті 8:108 Принципів європейського договірної права (PECL) питання форс-мажору врегульовано в статті, яка має назву “Impediment beyond Control” (Перешкода поза контролем), Сторона звільняється від відповідальності за невиконання, якщо доведе, що невиконання пов’язане із перешкодою, яка знаходиться поза її контролем, і таку перешкоду обґрунтовано не можна було передбачити під час укладення контракту, або уникнути чи подолати перешкоду, чи її наслідки. Якщо перешкода існує лише тимчасово, звільнення від відповідальності, передбачене цією статтею, діє лише на період, протягом якого перешкода існує. Однак, якщо затримка є такою, що становить суттєве невиконання, кредитор може діяти відповідно [6]. Наведене трактування обставин, які можуть слугувати підставою для звільнення від договірної відповідальності кореспондуються із підходами, закріпленими у Конвенції Організації Об’єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (CISG) та Принципах УНІДРУА.

Окрім іншого, згідно з усіма розглянутими міжнародними актами, сторона зобов’язана проінформувати іншу сторону про існування перешкоди та її наслідки для виконання договору.

Проаналізувавши вищезазначені міжнародні акти, можна узагальнити їх трактування та особливості, належні правовому інституту звільнення від договірної відповідальності внаслідок настання форс-мажорних обставин. По-перше, наявність перешкоди для належного виконання зобов’язання. Всі перелічені вище акти оперують терміном «перешкода» за відсутності чіткого визначення вказаної дефініції. Йоганнес Хайлу Тессема зазначає, що «перешкоди – це ситуації, які призводять до повної неможливості виконання умов договору. Отже, щоб звільнити сторону від обов’язку дотримання принципу *pacta sunt servanda* на підставі форс-мажору, виконання має бути абсолютно неможливим» [7].

Досліджуючи питання неможливості виконання, Річард Бакхаус зазначає, що «деякі зобов’язання залишаються фізично неможливими для виконання, однак технічний прогрес дозволяє реалізовувати те, що раніше вважалося неможливим. З урахуванням економічних ресурсів, часу та технічних засобів, об’єктивна неможливість має дуже вузьке застосування. Втім, як свідчить приклад банкрутства, йдеться не про об’єктивну, а про суб’єктивну оцінку неможливості. Необхідно з’ясувати, чи здатен конкретний боржник вико-

нати зобов’язання. Але навіть така неможливість охоплює лише випадки «істинної неможливості». Коментар до статті 8:108 PECL обмежує її застосування лише тими ситуаціями, де перешкода фактично унеможливує виконання, і прямо виключає надмірну обтяжливість виконання» [8]. Тобто, думку Р. Бакхауса, врахуванню підлягає не тільки об’єктивна неможливість виконання зобов’язання а й вирішальним є рівень спроможності конкретного боржника.

По-друге, така перешкода має бути поза контролем особи, яка не може виконати зобов’язання, тобто виникає за відсутності вини боржника, та відповідно, не спричинена діями або бездіяльністю сторони.

По-третє, перешкода має бути непередбачуваною та невідворотною. Непередбачуваність містить у собі об’єктивний критерій, за якого при нормальному, за звичних умов, виконанні умов договору, особа не могла спроектувати виникнення такої перешкоди на момент укладання договору. Невідворотність, у свою чергу, свідчить про неможливість відвернення стороною, ані самої перешкоди, ані її наслідків для зобов’язальних правовідносин.

По-четверте, у Принципах УНІДРУА, Конвенції CISG та PECL закріплено, що сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов’язань внаслідок форс-мажору лише за умови своєчасного (протягом розумного строку) повідомлення контрагента про настання перешкоди. У випадку порушення цього обов’язку сторона, яка не виконала повідомлення, по суті, позбавляється права посилається на наявність форс-мажорних обставин як умови звільнення від відповідальності за неналежне/невиконання своїх зобов’язань.

З огляду на сукупність ознак, притаманних правовому механізму звільнення від договірної відповідальності, можна обґрунтовано стверджувати про наявність фундаментальних подібностей у підходах міжнародного та українського законодавства до регламентації наслідків дії надзвичайних і непереборних обставин. Такими подібностями є: наявність зовнішнього об’єктивного чинника, його непередбачуваність, невідконтрольність стороні зобов’язання та причинно-наслідковий зв’язок між цією обставиною та невиконанням зобов’язання. Водночас, визначальною розбіжністю між відповідним національним і міжнародним підходом є критерій «абсолютної неможливості виконання», що чітко простежується у змісті міжнародних правових актів, зокрема статті 79

Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), статті 8:108 Принципів європейського договірної права (PECL), а також статті 23 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA).

Під «абсолютною неможливістю» у зазначених джерелах розуміється повна, об'єктивна та фактична неможливість виконання зобов'язання, яка не допускає існування альтернативних способів реалізації зобов'язання – навіть із додатковими витратами, часовими витратами або за зміни умов виконання зобов'язання.

Окрім теоретичного аналізу, варто звернутись до практичного аспекту, а саме тлумачення категорії абсолютної неможливості виконання зобов'язання у практиці арбітражних судів в контексті застосування статті 79 Конвенції Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG).

Так, в одному з рішень було використано формулювання, згідно з яким «перешкода» має бути «некерованим ризиком або абсолютно винятковою подією, такою, зокрема, як форс-мажор» (Справа CLOUT № 166 Арбітражний суд Торгово-промислової палати м. Гамбург, Німеччина, 21 березня та 21 червня 1996 року). Вищий земельний суд м. Гамбург, Німеччина, 4 липня 1997 року, Торговий суд м. Хасселт, Бельгія, 2 травня 1995 року, у справі 277 вказує на те, що продавець може бути звільнений від відповідальності за непоставку товару лише у випадку, якщо відповідний товар більше не був доступний на ринку; висновки цивільного суду м. Монца, Італія, 14 січня 1993 року у справі CLOUT № 54 свідчать про те, що звільнення від відповідальності за статтею 79 Конвенції вимагає дотримання стандарту, подібного до «неможливості виконання». Ще один суд виснував про те, що відсутність засобів для запобігання або виявлення невідповідності товару може становити достатню «перешкоду» для звільнення продавця відповідно до статті 79 (Справа CLOUT № 271 (Федеральний суд Німеччини (Bundesgerichtshof), 24 березня 1999 року). За змістом рішення Арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті Болгарії, від 24 квітня 1996 року вказувало, що заборона на експорт, запроваджена державою продавця, може бути визнана «перешкодою» у розумінні статті 79 для продавця, який не поставив повну кількість товару; однак суд відмовив у звільненні, оскільки така перешкода була передбачуваною на момент укладення договору [9].

Таким чином, абсолютність неможливості виконання виступає центральним критерієм для кваліфікації події як «перешкоди», що звільняє сторону від відповідальності. Арбітражна правозастосовна практика свідчить, що не будь-яке утруднення чи економічна невигода відповідає цьому стандарту – необхідно довести, що виконання стало об'єктивно нездійсненним за всіма обставинами, незалежно від волі сторони. Ознака абсолютності – це межа, яка відділяє звичайний комерційний ризик від «перешкоди»: лише ті події, які впливають на саму здатність сторони виконати зобов'язання, можуть слугувати підставою для звільнення від відповідальності.

Висновки. Дослідження правозастосування та доктринального тлумачення інституту звільнення від договірної відповідальності внаслідок настання форс-мажорних обставин є надзвичайно важливим як з теоретичного, так і з практичного погляду. Таке дослідження дозволяє не лише глибше осмислити механізми дії форс-мажору в контексті міжнародного комерційного обігу, а й сприяє формуванню ефективних правових інструментів адаптації договірних зобов'язань до надзвичайних та непередбачуваних умов.

Міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (CISG), Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та Принципи Європейського договірної права (PECL), формують уніфіковані підходи до регламентації форс-мажору. Вони пропонують чотири ключові критерії – наявність перешкоди, її непередбачуваність, неконтрольованість та неможливість уникнення, – що слугують основою для визначення меж застосування інституту звільнення від відповідальності. Вказані акти не лише сприяють гармонізації договірної права, а й формують загальні стандарти правозастосування, які можуть бути використані як модель для удосконалення національного законодавства.

В арбітражній практиці зарубіжних країн, поняття «перешкоди» трактується вузько і фактично зводиться до абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Така неможливість характеризується: 1) об'єктивністю (виконання неможливе в принципі, незалежно від волі сторони); 2) непередбачуваністю та непереборністю причин; 3) унеможливленням виконання у будь-який спосіб, навіть альтернативний. У цьому підході чітко простежується концептуальне розмежування між перешкодами комерційного характеру (наприклад, збитковість виконання) та

фактичною неможливістю реалізувати договірне зобов'язання

На відміну від уніфікованих міжнародних підходів, українське законодавство не оперує категоріями «абсолютної» неможливості виконання зобов'язання. Відповідно до статей 607 та 617 Цивільного кодексу України, звільнення від відповідальності допускається при наявності обставин, що об'єктивно унеможливають виконання (форс-мажор або випадок), однак законодавець не встановлює критеріїв «ступеня» неможливості. Це відкриває шлях для довільного тлумачення – від технічної неможливості до економічної нецільності – залежно від судової практики. Крім

того, в українському правозастосуванні досі бракує уніфікованого підходу до того, чи має неможливість бути остаточною, тимчасовою, об'єктивною чи лише суб'єктивною. У деяких рішеннях суди визнають навіть ускладнення виконання (затримки, зміни ринку, девальвацію) як підставу для звільнення, що було б неможливо в практиці застосування арбітражних судів іноземних держав. Таким чином, зарубіжний підхід зосереджений на суворій «абсолютності» неможливості як межі відповідальності, тоді як українське право досі не визначає системну класифікацію цієї категорії, що ускладнює правозастосування і створює прогалини в прогнозованості договірної ризику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 11 квітня 1980 р. *Офіційна інтернет-сторінка Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003.
2. Кесседжіан, К. Конкуруючі підходи до форс-мажору та надмірних труднощів. *Міжнародний огляд права та економіки*. 2005. Т. 25, № 3. С. 415–433. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0144818806000081>.
3. Lau C., Liao T. Форс-мажор: новий аналіз після локального впровадження Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG). Hong Kong International Arbitration Centre (HKIAC). 2022. URL: <https://hkiac.org/content/force-majeure-new-analysis-post-local-enactment-united-nations-convention-contracts>
4. Міжнародний інститут уніфікації приватного права (UNIDROIT), «Принципи міжнародних комерційних договорів», 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>.
5. Прадо Г. Б. Принципи УНІДРУА з міжнародних комерційних контрактів і пандемія COVID-19. Есе, конкурс UNIDROIT, 2021. URL: <https://www.unidroit.org/english/news/2021/210224-covid19-essay-competition/gabriella-boger-prado.pdf>.
6. Принципи європейського договірної права (PECL). Глава 8: Невиконання та загальні положення щодо засобів захисту. *LawAnalytics*. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/pecl/nonperformance>
7. Тессема Й. Х. Форс-мажор та доктрина frustration за Принципами УНІДРУА, CISG, PECL та Ефіопським правом продажу: порівняльний аналіз. *Journal of Law, Policy and Globalization*. 2017. Т. 58. С. 1–20. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/234650983.pdf>
8. Бакгаус Р. Межі обов'язку виконання зобов'язань у Принципах європейського договірної права. *Електронний журнал порівняльного права*. 2004. Т. 8, № 1. URL: <https://studylib.net/doc/8489078/-electronic-journal-of-comparative-law>.
9. Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL), Добірка судової практики щодо Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), видання 2016 року, с. 394–405. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/cisg_digest_2016.pdf

Богданова Валерія Володимирівна

Форс-мажор як підстава звільнення від відповідальності: міжнародні стандарти та національні підходи

У статті здійснено комплексне дослідження підходів до тлумачення форс-мажорних обставин у праві іноземних держав крізь призму сучасних викликів міжнародного договірної права. З урахуванням пандемій, військових дій, економічних криз та глобальних змін клімату акцент зроблено на необхідності гармонізації правозастосовної практики щодо звільнення сторін від відповідальності за невиконання зобов'язань. Особливу увагу приділено аналізу уніфікованих міжнародних джерел права – Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), Принципів УНІДРУА (UNIDROIT) та Принципів європейського договірної права (PECL) – які закріплюють чотири основні критерії форс-мажору: наявність перешкоди, її непередбачуваність, неконтрольованість та неможливість уникнення. У статті проаналізовано тлумачення поняття “перешкоди” у сенсі статті 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) як форми абсолютної неможливості виконання зобов'язання. Автор наголошує, що міжнародна практика визначає “перешкоду” як виключну, непередбачувану та об'єктивно непереборну подію, яка унеможливає виконання незалежно від волі сторони. Водночас українське право не містить чіткої типології неможливості виконання (абсолютної, відносної, тимчасової) і не встановлює критеріїв для її юридичної оцінки, що створює прогалини у правовій визначеності. Проведено порівняльний аналіз, який висвітлює суворість міжнародного стандарту на тлі гнучкої, але менш передбачуваної української доктрини. Обґрунтовано важливість використання міжнародних правових актів як інструмента для тлумачення та доповнення національного законодавства, особливо в умовах правової невизначеності або відсутності прямого нормативного регулювання.

Ключові слова: форс-мажор, зобов'язання, відповідальність, CISG, Принципи УНІДРУА, PECL, перешкода, непередбачуваність, правозастосування, порівняльне право, національне законодавство.

Bohdanova Valeriia

Force majeure as a basis for exemption from liability: international standards and national approaches

The article provides a comprehensive analysis of how force majeure is interpreted in the legal systems of various foreign jurisdictions, focusing on the evolving challenges of international contract law. Against the backdrop of global crises such as pandemics, armed conflicts, economic disruptions, and climate change, particular emphasis is placed on the necessity to harmonize the legal frameworks applied to the exemption of parties from liability due to non-performance. Special attention is paid to key international instruments – the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG), the UNIDROIT Principles, and the Principles of European Contract Law (PECL) – which define four essential elements of force majeure: the presence of an impediment, its unforeseeability, its uncontrollability, and the impossibility of avoidance. The article explores the interpretation of “impediment” in Article 79 CISG, emphasizing its character as an instance of absolute impossibility of performance. It demonstrates that international practice views such impediments as exceptional, unforeseeable, and objectively insurmountable events that make performance impossible regardless of the party’s conduct or intent. In contrast, Ukrainian law lacks a developed typology of impossibility – it does not distinguish between absolute, relative, or temporary impossibility, nor does it clearly define the legal criteria for such assessment, which creates inconsistencies and legal uncertainty in domestic judicial practice. The comparative analysis reveals the relative rigidity and conceptual clarity of the international standard vis-à-vis the more flexible but less predictable Ukrainian approach. Finally, the study underscores the importance of drawing on international instruments to interpret and complement national legislation, especially where the domestic legal system lacks specific regulation or coherent doctrine concerning force majeure and liability exemptions.

Key words: force majeure, obligations, liability, CISG, UNIDROIT Principles, PECL, impediment, unforeseeability, legal application, comparative law, national legislation.